वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (९)

१३.०९.२०११

- नकारान्तः पुंलिङ्गः ‘मघवन्’ शब्दः
- औणादिकः शब्दः । ’श्वन्-उक्षन्-पूषन्.......मघवन्’ इति उणादिसूत्रेण निपातितः ।

३६०. मघवा बहुलम् (६.४.१२८)

- पदद्वयम् । मघवा, बहुलम् ।
- ‘अर्वणस्त्रसावनञः’ (६.४.१२७) इति सूत्रात् ‘तृ’ इति अनुवर्तते ।
- मघवन्-शब्दस्य वा तृ इति अन्तादेशः स्यात् ।
- ऋ इत् ।
- ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति अन्तादेशः ।

- मघवन्
- मघवत्
- अस्य शब्दस्य तकारान्तस्य एकं रूपम्, नकारान्तस्य च अपरम्, सर्वासु विभक्तिषु ।

- तृ-आदेशपक्षे,
- मघवन्
- मघव त् (‘मघवा बहुलम्’ इति त्रादेशः)
- मघवत् (सुँ) स्

३६१. उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः (७.१.७०)

- पदत्रयम् । उगित्-अचाम्, सर्वनामस्थाने, अधातोः ।
- 'इदितो नुम् धातोः' (७.१.५८) इत्यतः 'नुम्' इति अनुवर्तते ।
- अधातोः उगितः नलोपिनः अञ्चतेश्च नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने परे ।
- 'तृ' आदेशः उगित् [उक् = उ, ऋ, ऌ इत् यस्य सः उगित्) ।
- मित्त्वाद् अन्त्यादचः परः नुमागमः ।
- उपधादीर्घः, मघवान्

- मघवत् स्
- मघव न् त् स् ('उगिदचां...' इति नुम्)
- मघवन् त्   ('हल्ङ्याब्भ्यो ...' - ६.१.६८ - इति सुलोपः)
- मघवन्   ('संयोगान्तस्य लोपः' - ८.२.२३)
- मघवान्   ('सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' - ६.४.८)

- इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वं न भवति, बहुलग्रहणात् ।
- क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतदबहुलग्रहे तु ॥

- तथा च 'श्वन्नुक्षन्...' इति निपातनात् मघशब्दात् मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिम् आश्रित्य एतत् सूत्रं प्रत्याख्यातम् आकरे ।
- अर्थात्, उणादिसूत्रेण नकारान्तः 'मघवन्' शब्दः सिध्यति ।
- धनवाचिनः मघशब्दात् मघः = धनम् अस्य अस्तीत्यर्थे मतुप्-प्रत्यये कृते तकारान्तः मघवत्-शब्दः सिध्यति ।
- अतः अनेन सूत्रेण नकारान्तस्य त्रादेशं विधाय रूपद्वयं न साधनीयम् इति भावः ।
- 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः ।

- मघवन्
- मघवत् ('मघवा बहुलम्' - ६.४.१२८ - इति तृ-आदेशः)
- मघवत् औ
- मघव न् त् औ ('उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' - ७.१.७० - इति नुम्)
- मघवं तौ ('नश्चापदान्तस्य झलि' - ८.३.२४ - इति अनुस्वारः)
- **मघवन्तौ** ('अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' - ८.४.५८)

- **मघवन्तः ।**

- हे मघवन्
- सम्बुद्धौ उपधादीर्घो न । ['सर्वनामस्थाने च असम्बुद्धौ']
- मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवतः ।
- मघवता, मघवद्भ्याम् इत्यादि ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः मघवन्-शब्दः (त…पक्षे)

सौ नुमागमे कृते सुलोपे संयोगान्तलोपे बहुलग्रहणात् तस्य असिद्धत्वे बाधिते उपधादीर्घः

सर्वनामस्थाने परे 'उगिदचां सर्वनामस्थाने चाधातोः' इति नुमागमः

	एकवचनम्		बहुवचनम्
	मघवान्	मघवन्तौ	मघवन्तः
…क्तिः	हे मघवन्	हे मघवन्तौ	हे मघवन्तः
द्वितीयाविभक्तिः	मघवन्तम्	मघवन्तौ	मघवतः
	मघवता	मघवद्भ्याम्	मघवद्भिः
	मघवते	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः
	मघवतः	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः
	मघवतः	मघवतोः	मघवताम्
सप्तमीविभक्तिः	मघवति	मघवतोः	मघवत्सु

शस्प्रभृतिषु अजादिषु किमपि कार्यं न

शस्प्रभृतिषु हलादिषु जश्त्वम् । सुपि जश्त्वचर्त्वे ।

- तृत्वाभावे मघवा
- मघवन् (सुँ) स्
- मघवान् स् (‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ’ - ६.४.८ - इति उपधादीर्घः)
- मघवान् (‘हल्ङ्याब्भ्यः..’ - ६.१.६८ - इति सुलोपः)
- मघवा (‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ - ८.२.७)

- ‘छन्दसीवनिपौ च’ इति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः ।

- मघवानौ, मघवानः ।
- सुटि राजवत् ।

- मघवन् (शस्) अस्

३६२. श्वयुवमघोनामतद्धिते (६.४.१३३)

- पदद्वयम् । श्व-युव-मघोनाम्, अतद्धिते ।
- 'भस्य' (६.४.१२९) इति अधिक्रियते । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (६.४.१३१) इत्यतः 'सम्प्रसारणम्' इति अनुवर्तते । 'अल्लोपोऽनः' (६.४.१३४) इति अग्रिमसूत्रात् 'अनः' इति अपकृष्यते ।
- अन्नन्तानां भसंज्ञकानाम् एषाम् अतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।

- मघवन् अस्
- मघ उ अन् अस् (‘श्वयुवमघोनामतद्धिते’ इति वस्य सम्प्रसारणेन उकारः)
- मघ उन्   अस्   (‘सम्प्रसारणाच्च’ - ६.१.१०८ - इति पूर्वरूपम्)
- मघोनस्   (‘आद्गुणः’ - ६.१.८७)
- मघोनः   (रुत्व-विसर्गौ)

- मघोना, मघवभ्याम् इत्यादि ।

- अन्नन्तानां किम्?
- मघवतः, मघवता ।
- तृ-आदेशपक्षे सम्प्रसारणं न ।
- स्त्रियां मघवती ।

- अतद्धिते किम्?
- माघवनम् ।
- 'साऽस्य देवता' इति मघवन्-शब्दाद् अणि आदिवृद्धिः । अत्र भसंज्ञायां सत्यामपि तद्धितत्वात् संप्रसारणं न ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः मघवन्-शब्दः (तृत्वाभावे)

सुटि राजवद्रूपाणि

	एकवचनम्		बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	मघवा	मघवानौ	मघवानः
सम्बोधनप्रथमाविभक्तिः	हे मघवन्	हे मघवानौ	हे मघवानः
दवितीयाविभक्तिः	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः
	मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः
	मघोने	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
	मघोनः	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
	मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्
सप्तमीविभक्तिः	मघोनि	मघोनोः	मघवस

शस्प्रभृतिषु अजादिषु सम्प्रसारणम्

शस्प्रभृतिषु हलादिषु नलोपः

- नकारान्तः पुंलिङ्गः श्वन्-शब्दः ।
- सुटि राजवत् ।
- श्वा, श्वानौ, श्वानः इत्यादि ।

- श्वन् (शस्) अस्
- श् उ अन्   अस् ('श्वयुवमघोनामतद्धिते' - ६.४.१३३ - इति सम्प्रसारणम्)
- शुन् अस्   ('सम्प्रसारणाच्च' - ६.१.१०८ - इति पूर्वरूपम्)
- शुनः (रुत्व-विसर्गौ)

- शुना, श्वभ्याम् इत्यादि

नकारान्तः पुंलिङ्गः श्वन्-शब्दः

सुटि राजवद्रूपाणि

	एकवचनम्		बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	श्वा	श्वानौ	श्वानः
सम्बोधनप्रथमाविभक्तिः	हे श्वन्	हे श्वानौ	हे श्वानः
द्वितीयाविभक्तिः	श्वानम्	श्वानौ	शुनः
	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
	शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
	शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
	शुनः	शुनोः	शुनाम्
सप्तमीविभक्तिः	शुनि	शुनोः	श्वस

शस्प्रभृतिषु अजादिषु सम्प्रसारणम्

शस्प्रभृतिषु हलादिषु नलोपः

- नकारान्तः पुंलिङ्गः ‘युवन्’ शब्दः ।
- सुटि राजवद्रूपाणि ।

- युवन्-शब्दे वस्य उत्वे कृते,
- युवन् (शस्) अस्
- यु उ अन्   अस्   (‘श्वयुवमघोनामतद्धिते’ - ६.४.१३३ - इति सम्प्रसारणम्)
- यु उन् अस्   (‘सम्प्रसारणाच्च’ - ६.१.१०८ - इति पूर्वरूपम्)
  - पुनः यकारस्यापि सम्प्रसारणे प्राप्ते,

३६३. न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् (६.१.३७)

- पदत्रयम् । न, सम्प्रसारणे, सम्प्रसारणम् ।
- सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् ।
- इति यकारास्य न इत्वम् ।
- अत एव ज्ञापकाद् अन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् ।

- यु उन् अस्
- यूनस् (‘अकः सवर्णे दीर्घः’ - ६.१.१०१)
- यूनः (रुत्व-विसर्गौ)
- यूना, युवभ्याम् इत्यादि ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः युवन्-शब्दः

सुटि राजवद्रूपाणि

	एकवचनम्		बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	युवा	युवानौ	युवानः
सम्बोधनप्रथमाविभक्तिः	हे युवन्	हे युवानौ	हे युवानः
द्वितीयाविभक्तिः	युवानम्	युवानौ	यूनः
	यूना	युवभ्याम्	युवभिः
	यूने	युवभ्याम्	युवभ्यः
	यूनः	युवभ्याम्	युवभ्यः
	यूनः	यूनोः	यूनाम्
सप्तमीविभक्तिः	यूनि	यनोः	यवस

शस्प्रभृतिषु अजादिषु सम्प्रसारणम्

शस्प्रभृतिषु हलादिषु नलोपः